

Het Duitse debat Over Schröder, Lafontaine en 'das Papier'

RENÉ CUPERUS

Medewerker WBS/eindredacteur S & D

De Duitse SPD staat aan de vooravond van een cruciaal partijcongres, een congres dat je – als dat niet tegen elke logica in zou gaan – nu al historisch zou mogen noemen. De *Bundesparteitag* vindt van 7 tot 9 december plaats in het Nieuwe Berlijn. Aan de orde is de statutaire verhuizing van de zetel der partij van Bonn naar Berlijn – een hamerstuk –, maar natuurlijk vooral het kabinetsbeleid van de rood-groene coalitie onder bondskanselier Gerhard Schröder. Niet bepaald een hamerstuk.

Voor het congres is, onder verantwoordelijkheid van Franz Müntefering, de nieuwe machtige algemeen secretaris van de partij, een congresdiscussiestuk opgesteld. De titel van deze 'Leitantrag' luidt: *Innovation und Gerechtigkeit. Perspektiven sozialdemokratischer Regierungspolitik*. Het oogmerk: 'damit in einer breiten, auch öffentlichen Debatte eine gemeinsame Position der SPD für unser Regierungshandeln gefunden wird'. En hiermee is in een notedop de actuele crisis van de SPD gedemonstreerd. Men zet de viering van één-jaar-regering-Schröder luister bij met een zoektocht naar een gemeenschappelijke partijkoers voor het regeren. Kan het dramatischer?

De achtergronden van de crisis zijn veelvuldig en vormen het sombere gesternte waaronder het congres zal plaatsvinden. Allereerst is daar de grote impopulariteit van kanselier en regering. Nog nooit verloor een nieuwe regering zo snel alle vertrouwen en sympathie. Men keert zich tegen de bondsregering omdat deze een chaotische zigzag-koers heeft gevaren. Gestart als links alternatief voor de conservatief-liberale jaren onder Helmut Kohl zou de rood-groene coalitie nu slechts uit rauwe saneerders bestaan, die doen wat de conservatief-liberalen niet te doen. Velen zetten zich tegen de regering af omdat deze, tegen elke verkiezingsbelofte in, een fors bezuinigingsprogramma heeft voorgesteld: het

Sparplan van de nieuwe minister van Financiën Hans Eichel. Geen dag gaat voorbij of hiertegen vinden demonstraties plaats van ambtenaren, vakbonden of pensioengerechtigden. Schröder, wiens grootste verdienste leek te zijn dat hij media en electoraat

wist te verleiden, is zijn glamour en charisma volledig kwijtgeraakt. Een meerderheid van de Duitsers wil Schröder zelfs wel weer inruilen voor Helmut Kohl, zo wezen opiniepeilingen onlangs pijnlijk uit.

Het imago van rood-groen na een jaar regeren is op een dieptepunt aanbeland: een beeld van gestunten en incompetentie waar het de regeerstijl betreft en van richtingloosheid of juist hardhandige afbraakpolitiek waar het de inhoud van beleid aangaat. Deze negatieve beeldvorming wordt bevestigd in harde electorale cijfers. De SPD lijdt de ene na de andere nederlaag in deelstaat- of andere lokale verkiezingen, zoals die voor het burgemeesterschap van Berlijn. Zelfs in het stuk voor het aanstaand congres wordt met zoveel woorden de ernst van de situatie onder ogen gezien. Er wordt gesproken van 'im ersten Regierungsjahr sind Fehler vorgekommen' en van 'ziemlichen Gegenwind'. Verderop heet het strijdvaardiger: 'Nach 16 Jahren konservativ-liberalen Regierung türmen sich in vielen Politikfeldern immense Erblasten und Problemen', om uiteindelijk opnieuw schuldbewust te erkennen dat 'die Antworten auf die grossen Fragen der Zeit nicht einfach sind; manche Instrumente müssen auch noch entwickelt werden'. Een situatie moet echt dramatisch zijn, wil in politieke documenten dit soort eerlijkheid worden betracht.

Tot overmaat van ramp is daar ook nog Oskar Lafontaine, de gefrustreerde ex-schaduw-kanselier. In zijn onlangs verschenen boek *Das Herz schlägt links* roept hij de congresafgevaardigden van de SPD zo'n beetje op in opstand te komen tegen de politiek van Schröder op het aanstaande partijcongres. Met zijn

wraakzuchtige pennevrucht, 'een exercitie in politieke nestbevuiling zoals we er nog maar weinig hebben meegemaakt', zoals André Roelofs onlangs in *de Volkskrant* schreef¹, heeft hij de verdeeldheid en conflictstof binnen de SPD op scherp gezet.

Het is tegen deze achtergrond de vraag of Schröder het aanstaande partijcongres zal kunnen aangrijpen voor een herkansing. Zal hij het mandaat van zijn eigen partij krijgen om alsnog standvastig te kunnen regeren? En is eigenlijk wel duidelijk op welke koers een tweede kans zou kunnen worden gebaseerd? Is de huidige SPD wel in staat om tot een gemeenschappelijke regeerkoers te besluiten en – nog wezenlijker – bestaat er in de Duitse samenleving voldoende urgentie- en richtingsgevoel voor een politiek van enige consensus?

Het mediagenieke titanengevecht tussen Lafontaine en Schröder zou het bijna aan het oog onttrekken, maar achter die strijd van *Machtmenschen* gaan een partij en samenleving schuil waarin fundamentele verschillen van mening en inzicht bestaan waarover hoogwaardige debatten worden gevoerd. Debatten met name over de vraag in hoeverre innovatie en sociale rechtvaardigheid al dan niet probleemloos kunnen samengaan. Die debatten leveren weliswaar regeer-immobiliteit en *Reformstau* in Duitsland op. Ze leveren ook een schat aan argumenten en inzichten en hebben daarmee een onderschatte relevantie voor Nederland en Europa.

De mainstream van de SPD

Duitsland is, hoe men er ook naar kijkt, het meest boeiende sociaal-democratische strijdtoneel van dit moment. Daar wordt het gevecht om de vernieuwing van de (Europese) sociaal-democratie en de continentale verzorgingsstaat op zijn heftigst gevoerd. Dwars door Duitsland loopt de grens tussen *Traditionalisten* en *Modernisierer*, respectievelijk aangevoerd door Lafontaine en Schröder.

Lafontaine's prominente rol werpt evenwel een rookgordijn op. De strijd tussen Schröder en Lafontaine mag dan wel de strijd tussen traditionalisten en moderniseerders symboliseren, ze valt daar allesbe-

halve mee samen. Dat kan alleen al hierom niet het geval zijn, omdat na het plotsklapse vertrek van Lafontaine uit de politiek afgelopen maart, de interne verdeeldheid binnen de SPD nauwelijks verminderd is. De gedachte dat met Lafontaine's vertrek ook zijn denkbeelden geen politieke rol van betekenis meer spelen is een misvatting die terug te voeren valt op het beeld dat van Lafontaine geschetst werd en wordt – ook in de Nederlandse media, *NRC Handelsblad* voorop². Dat beeld veronachtzaamt de relatie tussen Lafontaine en de SPD-mainstream.

Lafontaine wordt veelal geportretteerd als eenzame zonderling. Hij zou een oud-linkse dogmaticus met achterhaalde ideeën en gedachten zijn, een Don Quichotte die te hoop loopt tegen de windmolens van de moderne wereld. Nu wil ik hier afzien van een oordeel over Lafontaine's opvattingen, maar het beeld alsof hij een eenling zou zijn is niet correct. Qua denkbeelden – zijn houding ten opzichte van neo-liberalisme, zijn concept van ecologische modernisering, de voorstellen voor een internationale regulering van de kapitaalmarkten, zijn verzet tegen een monetaristisch Europa – representeert hij het verkiezings- en regeerprogramma van de SPD en vertolkt hij de mening van de *rank and file* van zijn partij. Hij gold bovendien als de bruggenbouwende *trait d'union* tussen SPD en de Groenen van Joschka Fischer.

Het is nog sterker. Niet Lafontaine, maar Schröder was de eenling in zijn partij. Hij was het die zich juist mediaprofiel verschaftte door zich af te zetten tegen de oude, vertrouwde SPD en publicitair scoorde met provocaties tegen de SPD-partijlijn. Hierin ligt ook het wezenlijke verschil tussen SPD en de Britse Labour Party en tussen Schröder en Blair. Geheel tegenovergesteld aan New Labour, Tony Blair's geslaagde moderniseringsproject van de Labour Party, is het Duitse equivalent daarvan, *die Neue Mitte*, altijd een minderheidsproject binnen de SPD gebleven. Tot op de dag van vandaag. Dat gold voor de uitwerking van de vage Neue Mitte-conceptie door Bodo Hombach in zijn boek *Aufbruch. Die Politik der neuen Mitte*. Een uiterst controversieel boek, dat de lof van pragmatische modernisering bejubelt, van

1. A. Roelofs, 'De wraak van Lafontaine', *de Volkskrant*, 29-10-1999
2. Exemplarisch is het buitengewoon eenvoudige en negatieve beeld dat de correspondent van *NRC Handelsblad* in Duitsland, Michèle de Waard, de Nederlandse lezer voorspiegelt. Haar karakterschetsen van Lafontaine ('een

verongelijkte wereldverbeteraar met oogkleppen op') en de Duitse sociaal-democratie vertonen een sterke *bias*. Dit is een probleem, omdat De Waard zich met veel ijver een dubieus monopolie op de beeldvorming over Duitsland heeft verworven. Zo schrijft zij als correspondentie niet slechts de

nieuwsberichten, maar tevens nieuwsanalyses, opiniërende stukken op de Opiniepagina en recenseert ze in de Boeken-bijlage ook nog de boeken van Lafontaine. Voor de goede lezer levert dit een karaktermoord in vele bedrijven op, met dito toenemende voorspelbaarheid.

de hand van een steunpilaar van Schröder. Voorheen staatssecretaris van Algemene Zaken in het *Bundeskanzleramt*; inmiddels om onduidelijke redenen weggepromoveerd naar Kosovo, *of all places*.

Maar het gold des te explosiever voor de alliantie tussen New Labour en Neue Mitte in het zogeheten Blair/Schröder-document. Zoals we verderop zullen zien heeft deze markering van Schröder's Neue Mitte-koers eerder escalerend dan vernieuwend, laat staan verzoenend, gewerkt. Schröder lijkt inmiddels niet voor niets enigszins te retireren. Hombach op een zijspoor, meer distantie van het gezamenlijke document met Blair, een vermogensbelasting als zoenoffer voor de linkervleugel. Het bewijst, op zijn minst, dat de conceptie van die Neue Mitte eerder intellectueel excentrisch binnen de SPD kan worden genoemd, dan dat dat geldt voor de denkbeelden van Lafontaine.

Maar de complicerende factor blijft de persoon van Oskar Lafontaine. De kenschets van zijn politieke stijl en karakter en de weergave van zijn denkbeelden lopen vaak door elkaar heen. Dat wordt mede door hemzelf veroorzaakt. Geknakt in ijdelheid en machtsambitie, laat hij geen kans onbenut om zich de 'juiste koers' als het ware toe te eigenen. Via zijn geschriften, eerst (samen met zijn vrouw) *Keine Angst vor der Globalisierung* en onlangs het boek met de in dit opzicht banaal-veelzeggende titel: *Das Herz schlägt links*, identificeert hij zich volledig met de politieke koers. De boodschap: zonder Lafontaine kan er slechts sprake zijn van verraad aan de ware sociaal-democratische politiek.

Lafontaine's rol als politicus is, na het opgeven van zijn functies en zijn nestbevuilende wraakoefening, evenwel uitgespeeld. Hij is 'een ster van gisteren', zoals *die Zeit* hem fijnzinnig omschreef. Hem wordt met name het onaangekondigde vertrek uit de politiek zwaar aangerekend. *Fahnenflucht* is bijna de ergste zonde die je in een Pruisische politieke cultuur kunt begaan.

Voor de politieke denkbeelden die hij vertolkt, ligt dat, zoals gezegd, een slag anders. Dit bleek in het bijzonder bij de (laatste) provocatie van Schröder: het uitbrengen van het Blair/Schröder Papier (in Nederlandse vertaling opgenomen in het laatste zomernummer van S & D, nr. 7/8). Meer nog dan het bezuinigingsprogramma van Eichel en meer dan de boeken van Lafontaine, heeft dit document in Duitsland een heftig debat over de toekomst van de sociaal-democratie en het Duitse samenlevingstype als geheel doen ontstaan.

Het Blair/Schröder Papier:

bron van heftige polemiek

Het zogeheten Blair/Schröder-Papier sloeg in als een granaat in het Duitse politieke debat. Het was een *Paukenschlag* die tot op heden in de Duitse media doortrilt. Het document werd gepresenteerd aan de vooravond van de Europese Verkiezingen (die de opgetelde sociaal-democratische partijen overigens fors verloren, maar dat terzijde). Opvallend is dat dit document vooral in Duitsland, veel meer dan in Engeland – laat staan Nederland, waar men zich er helemaal niet aan heeft willen branden –, het *pièce de resistance* geworden is van het debat over de toekomstige koers van de sociaal-democratie. Het is het brand- en referentiepunt geworden voor de polemiek tussen traditionalisten en moderniseerders.

En dat terwijl vrijwel iedereen het er over eens is dat het een belabberd stuk is. Ook de protagonisten van New Labour/Neue Mitte & Derde Weg erkennen dat het tamelijk haastig aan elkaar is geschreven. Aan argumentatie en stijl hadden meer schoonheid en diepgang toegevoegd kunnen worden, zullen we maar zeggen. Het stuk is in eerste instantie geschreven door het auteursduo Peter Mandelson (de steun en toeverlaat van Tony Blair, inmiddels minister voor Noord-Ierland) en de al eerder genoemde Bodo Hombach, de stroman van Gerhard Schröder. Zij werden ondersteund door 'beleidsintellectuelen'. Aan Britse kant te vinden in de *Policy Unit* van 10 Downing Street onder leiding van David Miliband; aan Duitse kant binnen het *Bundeskanzleramt* van Schröder. Mag het document dan in politiek en intellectueel opzicht te wensen overlaten, in zijn hoedanigheid van provocerend manifest heeft het zijn uitwerking bepaald niet gemist. Voor intern Duits gebruik heeft het een enorme explosieve lading gekregen en ook binnen de familie van de Europese sociaal-democratie zijn effecten niet uitgebleven. Met name de Fransen waren *not amused* door deze precedentloze Brits/Duitse connectie. Wordt de Frans-Duitse as, waaromheen het Europese project draait, doelbewust ondermijnd? Verlegde Duitsland zijn Europees-continentale oriëntatie naar de Angelsaksische wereld?

Maar met name in Duitsland heeft de connectie van Schröder met Blair een enorme resonantie te zien gegeven in het publieke (media)debat. Dat heeft zich vanaf de zomermaanden tot aan vandaag afgespeeld in bladen als *Die Zeit* en *Der Spiegel* of – iets minder bekend in Nederland, de *Frankfurter Rundschau*.

*'Innovation und Gerechtigkeit':
een onmogelijke combinatie?*

Met name die laatste krant heeft inmiddels een sleutelpositie in het politieke debat-landschap ingenomen, doordat het een grote serie artikelen heeft gepubliceerd (de serie loopt nog steeds door), getiteld 'Was meint heute eigentlich Links und Rechts?'³, waaraan tal van vertegenwoordigers van 'Traditionisten' en het moderniseringskamp hebben deelgenomen. Het is dit debat, geïnterpreteerd door het Blair/Schröder-document, dat voor een belangrijk deel gaat over de spanningsverhouding die besloten ligt in de SPD-verkiezingsbelofte: *Innovation und Gerechtigkeit*. Onder welke condities is dat tegelijk mogelijk? Over welke innovatie hebben we het dan en welk rechtvaardigheidsbegrip wordt in een individualiserende en globaliserende wereld gehanteerd? Aan de *Franfurter Rundschau*-serie ontleen ik de volgende, kleine impressie van het Duitse debat.

De tegenstanders van 'das Papier' richten zich op de volgende kernpunten. Een belangrijk verwijt is dat het manifest abstraheert van de verschillende maatschappelijke werkelijkheden die Duitsland en Groot-Brittannië representeren. Zo meent bijvoorbeeld Rudolf Dressler, plaatsvervangend voorzitter van de SPD-Bundestagfractie en gezaghebbend expert op sociaal-politiek terrein⁴, dat Engeland vrijwel het enige West-Europese land is waar het begrip klassenmaatschappij nog op van toepassing is, terwijl dat voor Duitsland juist het minst geldt.

Sommigen verbazen zich erover dat Schröder geen gemeenschappelijk programma met de Franse premier Jospin heeft geschreven. Vanwege het Europese partnerschap, maar vooral vanwege het Europees sociaal model dat hen beide verenigt. Schröder-supporters stellen hier tegenover: zo'n Frans/Duits-document had 'die Probleme des Staatsversagens nicht so klar benennen können, weil in Frankreich die Staatsgläubigkeit noch ausgeprägter ist als in Deutschland.'

Toch raken we met de kritiek op de samenwerking juist met Blair aan het onderscheid dat er veelvuldig in het debat gemaakt wordt tussen Angelsaksisch kapitalisme en het Europees-continentale sociale markeconomie-model. Zeer uitgesproken hierover is SPD-Bundestagabgeordnete Michael Müller

(geen backbencher). 'Mit Oskar Lafontaine haben die "Europäer" eine Niederlage erlitten, die auf eine föderalistisch-plurale Weltwirtschaft und ein starkes Europa in der Globalpolitik gesetzt haben. Gewonnen haben die "Atlantiker", die ein engeres Zusammenwachsen der europäischen und amerikanischen Unternehmen und Märkte herbeiführen wollen'.

Het Blair/Schröder-Papier wordt geïnterpreteerd als een afscheidsbrief aan de 'Sozialstaat'. In plaats van sociale zekerheidsgaranties en verzorging ontvangen burgers voortaan van de staat gelijke 'Startbedingungen', een kansgelijkheid die ongecorrigeerde onrechtvaardige uitkomsten zal hebben, zo menen veel scribenten.

Het prototype-mens van de 'Neue Mitte' is een *Arbeitskraftunternehmer*, die een hoge mate van flexibiliteit en eigen verantwoordelijkheid bezit en zo een loonafhankelijke positie weet te combineren met zelfstandig ondernemerschap. Tegenstanders van innovatie à la Schröder kritiseren dit nieuwe mensbeeld van het digitale kapitalisme, om culturele en sociale rechtvaardigheids-redenen. 'Wenn die Anforderungen der Ökonomie nicht mehr mit den Normal-Biografien der Erwerbstätigen vereinbar sind, dann liegt der Fehler nicht beim Einzelnen, sondern im System des neuen Kapitalismus'. (Peter Glotz). Men spreekt in het Duitse debat zelfs van 'die Brasilianisierung der Gesellschaft' (Ulrich Beck). Meer economische dynamiek hoeft niet tot meer sociale mobiliteit te leiden, maar kan maatschappelijke tegenstellingen en segregatie-verschijnselen ook bevestigen en versterken.

Johano Strasser, een van de traditionele SPD-ideologen meent dat 'die Sezession der Bessergestellten und die Exklusion der sozial Schwachen zwei Seiten eines gesellschaftlichen Zerfallsprozesses sind, der Demokratie und Zivilität von innen bedroht'. De sociaal-democratie, zo meent hij, zal alle krachten die de maatschappij splijten of die een deling van de maatschappij stilzwijgend accepteren, blijvend moeten bestrijden. Zoals de Groene staatsminister Ludger Volmer fraai opmerkt: 'Linke modernisieren die Gesellschaft, aber sie modernisieren sie modernisierungskritisch'.

Het is niet voor niets dat men de relatief succesvolle ervaringen van Europees-continentale landen

3. In het bijschrift worden links en rechts gedefinieerd aan de hand van de klassieke verhouding tussen rechten en plichten. Sinds de Franse Revolutie beklemtonen conservatieven, aldus die

FR, de plichten van staatsburgers en progressieven de rechten van burgers. Het Blair/Schröder Papier bevat een pleidooi voor een nieuwe balans tussen rechten en plichten. Vandaar de titel

van de serie: 'wat betekent vandaag de dag nog links en rechts'.

4. Rudolf Dressler, 'Eine linke Rechtskurve, kann es die geben?', *Franfurter Rundschau*, 25-6-1999

als Denemarken en Nederland zo angstvallig aangrijpt als voorbeelden waar 'Sozialstaat, ausgeglichenes Budget und hoher Beschäftigungsstand sehr wohl machbar sein', aldus Leonhard Hajen, economisch woordvoerder van de SPD-fractie Hamburg en hoogleraar economie aldaar.

Een ander veelgenoemd tekort van het Blair/Schröder-Papier is de gebrekkige visie op politiek en staat. Heidemarie Wiczorek-Zeul bijvoorbeeld, een van de plaatsvervangende partijvoorzitters en minister voor Ontwikkelingssamenwerking, verzet zich fel tegen de impliciete aantasting van het primaat van de politiek. Wil men in het krachtenveld van de globalisering sociale en ecologische standaarden handhaven, dan volstaat een passieve overheidsrol geenszins. Integendeel. Noodzakelijk is een vergroting van de reikwijdte van het politiek primaat op Europees en internationaal niveau ('Weltordnungspolitik'), om het kapitalisme opnieuw te temmen.

Erhard Eppler, programmatisch *Vordenker* van de SPD, is van mening dat in het Schröder/Blair-Papier weliswaar het einde van de neo-liberale epoche wordt verkondigd, maar dan wel geheel in neo-liberale terminologie. Hij ziet als kernvraagstuk voor de Europese politiek en de Europese sociaal-democratie: 'Was soll im nächsten Jahrhundert Sache des Marktes sein und was Sache der Politik? Wollen wir versuche, die Politik durch den Markt zu ersetzen, wie umgekehrt der Kommunismus den Markt durch die Politik ersetzen wollte? Oder wollen wir uns auf ein sinnvolles Nebeneinander verständigen, auf eine produktive Spannung zwischen beiden?'

Het mag in het licht van het in Duitsland gevoerde debat geen verbazing wekken dat het discussiestuk voor het komende partijcongres in Berlijn geheel in het teken staat van een verzoening tussen de 'prägende Leitlinien' innovatie en gerechtigheid. Alleen langs die weg zal het vertrouwen van de mensen weer te herwinnen zijn. 'Innovation und soziale Gerechtigkeit sind zentrale Begriffe, die zu einer klaren und von allen getragenen Politik verschmolzen werden'. Voor die verzoening worden de volgende noties aangedragen: 'Für uns sind Modernisierung und Innovation auf der einen und soziale Gerechtigkeit auf der anderen Seite kein Widerspruch. Sie bedingen einander. Soziale Gerechtigkeit

ist die Voraussetzung, dass Modernisierung akzeptiert wird und gelingen kann'. Omarmd wordt een 'moderne Teilhabegesellschaft, die 'am Prinzip der Gerechtigkeit orientiert sein muss'. Het congresstuk vervolgt: 'Wir knüpfen dabei an die sozialstaatliche Tradition in Europa an, die dem Markt einen Ordnungsrahmen gegeben hat und über den Sozialstaat einen sozialen Ausgleich anstrebt. Deshalb glauben wir nicht an politische Konzepte, die die Gesellschaftspolitik auf die Logik des Marktes reduzieren will. Wir wollen die Sicherung und die Erneuerung der sozialen Marktwirtschaft und keine Marktgesellschaft, die entsolidarisiert'.

Slot

Het mag duidelijk zijn dat het Duitse debat tussen traditionalisten en moderniseerders niet afgedaan kan worden als een atavistisch achterhoedegevecht, zoals in Nederland al te arrogant-achteloos nog wel eens het geval is. 'Duitsland loopt 15 jaar op ons achter. Dat hebben wij allemaal al achter de rug'. Wie dat stelt heeft een te rooskleurig en romantisch beeld van het Nederlandse poldermodel en verliest tevens de proporties uit het oog. Het Duitse debat kan alleen hierom al niet worden afgedaan, omdat het gaat om een debat in het belangrijkste land van Europa, binnen de van oudsher sterkste sociaal-democratische partij en vakbeweging.

Het is waar dat er achter al het ideologisch wapengekletter in Duitsland veel angst voor verandering en veel belangenbehartigers-conservatisme schuilgaat. Er moet zeker hervormd en gesaneerd worden in Duitsland, al was het maar voor meer 'Gerechtigkeit' in de strijd tussen *insiders* en *outsiders* (*Ossies* en *Turken*) in economie en arbeidsmarkt.

Aan de andere kant is het Duitse debat uiterst relevant om te demonstrenen hoeveel pluralisme en nationale differentiatie schuilgaat onder uniforme en vage begrippen als 'de derde weg', aanpassing aan globalisering e.d. De uitkomst van de Duitse polemiek is cruciaal voor de vraag of er een onderscheidend Rijnlands kapitalisme-model blijft bestaan en of dat te moderniseren is in het licht van veranderde omstandigheden.

Zullen het Europese sociaal model en het Angelsaksisch kapitalisme uiteenlopende Derde Wegen te zien geven? *Multiple Third Ways?*⁵

5. Dit is de titel van de conferentie die het *Forum Scholars for European Social Democracy* (het netwerk van de

WBS en collega-denktanks uit Europa) van 25 tot 27 november 1999 in Berlijn organiseert.